

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/11/190-196>

**Nurlan Abbasov**

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0009-5336-1954>

[nurlan-abbasov@mail.ru](mailto:nurlan-abbasov@mail.ru)

## **Zəngəzurun tarixi-coğrafi formalaşması və etno-mədəni xüsusiyyətləri**

### **Xülasə**

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycanın qədim və strateji bölgələrindən biri olan Zəngəzurun tarixi keçmişi, etimologiyası və sosial-iqtisadi həyatı tədqiq edilir. Müəllif “Zəngəzur” toponiminin mənşəyini qədim Zəngi tayfaları ilə əlaqələndirərək, bölgənin türk mənşəli köklərini elmi faktlarla əsaslandırır. Mətnə Zəngəzurun arxeoloji abidələri, təbii sərvətləri (xüsusilə mis yataqları və mineral suları) və XIX əsrə qədər olan demoqrafik tərkibi arxiv sənədləri əsasında təhlil olunur. Zəngəzur tarixinin qədimliyi həm də arxeoloji qazıntılar, aşkar edilən maddi sübutlarla da öz təsdiqini tapır. Azərbaycan ərazisini “Avropanın ən qədim sakinləri” xəritəsinə daxil etdirən Azıx mağarasına yaxın ərazidə yerləşməsi, şimaldan Xocalı – Gədəbəy, şərqdən Quruçay və Köndələnçay, qərbdən Naxçıvan, cənubdan Arazın sağsahil ərazilərindəki zəngin mədəniyyət ocaqları ilə əhatələnməsi Zəngəzurun qədim tarixi keçmişə malik olduğunu söyləməyə əsas verir. Ərazidə xeyli sayda təbii və süni mağaralarda (yerli sakinlər onları «kaha», bəzən isə «daran» adlandırırlar) paleolit dövründən insanlar yaşamışdır. Bu bölgənin Arazdan sonra ən iri su qaynaqları olan Bərgüşad və Həkərinin axdığı vadilərdə və dağətəyi ərazilərdə bir-birinə yaxın məsafədə yerləşən bu 12 mağara qədim insan məskənləri olmuş, həm də zərdüştliyin izlərini saxlamış, xalq tərəfindən müqəddəs ziyarətgah sayılmışdılar. Məs; Qubadlıdakı “İçoğuz”, “Daşoğuz”, “Ağ kaha”, “Qara kaha”, Xırman yeri, “Maltəpəsi”, “Göyqala”, “Qalaça”, Gavur dərəsindəki mağara, təbii qalalarda aparılmış arxeoloji tədqiqatlarda aşkara çıxarılan tapıntılar eynilə Xocalı - Gədəbəy mədəniyyəti üçün səciyyəvidir. Araşdırma nəticəsində Zəngəzurun qədim dövrlərdən bəri Azərbaycanın ayrılmaz tarixi-coğrafi parçası olduğu və bölgədəki xristian abidələrinin saxtalaşdırılması cəhdləri ifşa edilir.

**Açar sözlər:** *Zəngəzur, Şərqi Zəngəzur, Sünik, etimologiya, demoqrafiya*

**Nurlan Abbasov**

Baku State University

Doctor of Philosophy in History

Baku, Azerbaijan

<http://orcid.org/0009-0009-5336-1954>

[nurlan-abbasov@mail.ru](mailto:nurlan-abbasov@mail.ru)

## **Historical-Geographical Formation and Ethno-Cultural Characteristics of Zangezur**

### **Abstract**

In the presented article, the historical past, etymology, and socio-economic life of Zangezur, one of the ancient and strategic regions of Azerbaijan, are investigated. The author connects the

origin of the toponym “Zangezur” with the ancient Zangi tribes, substantiating the Turkic roots of the region with scientific facts. In the text, the archeological monuments of Zangezur, natural resources (especially copper deposits and mineral waters), and the demographic composition until the 19<sup>th</sup> century are analyzed based on archival documents. The antiquity of Zangezur's history is also confirmed by archaeological excavations and discovered material evidence. Its location near the Azikh cave, which included the territory of Azerbaijan on the map of "the oldest inhabitants of Europe", and its surrounding by the rich cultural centers of Khojaly - Gadabay from the north, Guruchay and Kondalanchay from the east, Nakhchivan from the west, and the right-bank areas of the Araz from the south, give grounds to say that Zangezur has an ancient historical past. People have lived in a large number of natural and artificial caves in the area (local residents call them "kaha", sometimes "daran"). These caves, located in close proximity to each other in the valleys and foothills of the Bargushad and Hakari rivers, which are the largest water sources in this region after the Araz, were ancient human settlements, and also preserved traces of fire worship and were considered sacred shrines by the people. For example; The finds discovered during archaeological research conducted in Gubadli at "Ichoghuz", "Dashoguz", "Agh kaha", "Qara kaha", "Khirman yeri", "Maltepassi", "Goygala", "Galacha", the cave in the Gavur valley, and natural fortresses are also typical of the Khojaly Gadabay culture. As a result of the research, it is proven that Zangezur has been an integral historical-geographical part of Azerbaijan since ancient times, and attempts to falsify Christian monuments in the region are exposed.

**Keywords:** Zangezur, East Zangezur, Sunki, etymology, demography

## Giriş

Zəngəzur Azərbaycanın zəngin tarixi keçmişə malik olan ərazilərindən biridir. Dərbənddən Zəncana, Kərkükdən Şərqi Anadoluyadək geniş coğrafiyanı əhatə edən tarixi Azərbaycan torpaqları zaman-zaman parçalanaraq müasir Azərbaycan Respublikası sərhədləri daxilində qərarlaşıb. Müasir Azərbaycan dövlətinin özü də Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə iki hissəyə ayrılıb. Zəngəzurun ərazisi Kiçik Qafqazın ən uzun dağ silsiləsi olan Zəngəzur silsiləsinin bir qismini, Azərbaycan Respublikası sərhədlərinin cənub-qərbi, Ermənistan ərazisinin cənub-şərqini əhatə edir. Tarixi Zəngəzurun Azərbaycan sərhədləri içərisində qalan hissəsi Şərqi Zəngəzur, indiki Ermənistan dövləti ərazisində qalan hissəsi isə Qərbi Zəngəzur adlanır.

Qərbi Zəngəzurun ərazisi keçmiş SSRİ dövründə inzibati ərazi bölgüsü daxilində rayonlara bölünmüş və indiki Ermənistan Respublikasına verilərək tabeliyində 1930-cu ildə Gorus, Qafan, Sisyan və Meğri rayonları, 1990-cı illərdə Ermənistan Respublikasında rayonlaşma inzibati vahidi ləğv edilərək vilayətlər yaradılmışdır. Keçmiş Gorus, Qafan, Sisyan, Mehri rayonları və əraziləri yeni yaradılmış Syunik vilayətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati rayonlar: Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonlarıdır (Quliyev, 2005, s.128).

Erməni alimləri "Zəngəzur" sözünün mənasını iki anlamda izah etməyə çalışırlar : "Zanqe", yaxud "Zanqa" - "mağara" və "Zur" - "bərk səslənən". Guya ki, Zəngəzurdə çoxlu kahalar və mağaralar vardır və bu mağaralar çox bərk əks-səda verir. Əslində bu cür "izah" erməni yalanının əks-sədasından başqa, bir şey deyildir. Musa Urudun fikrincə , “Zəngəzur” toponimi bu ərazilərdə yaşayan, öz igidliyi və cəngavərliyi ilə seçilən Zəngi tayfalarının adı və ərəblərin bu ərazilərə gəlişi ilə bağlıdır. Ərəbcə “sur” daş-divar, qala, bürc deməkdir. Çox döyüşkən və azadlıq sevən bu tayfa

ərəblərə qarşı axıradək mübarizə aparmışdır. Şübhəsiz ki, bu illərdə onlarca qalalar, istehkamlar tikərək, eləcə də, yerlərə xas olan təbii istehkamlardan düşməyə qarşı mübarizə vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

Zəngilər bizim eramın əvvəllərində daha geniş areala səpələnməyə başladılar. Qazaxıstana, Əfqanıstana, İrana və Qafqaza gələn zəngilər məskunlaşdıqları yerlərdə öz adları ilə bağlı şəhərlər, kəndlər salmağa, öz adlarını çaylara, dağlara, dərələrə verməyə başladılar. Zəncan və Zəngəzur adından savayı, zəngilərlə bağlı onlarca toponim saymaq olar: Türkiyədə - Ərzincan, Gürcüstanda - Zəngişanlı, Zəngənə, Azərbaycanda - Zəngilan, Sanqaçal, Zəngəran (Yardımlı rayonu), Zəngənə (Sabirabad rayonu), Zəngişalı (Ağdam 17 rayonu), Zəngidərə çayı (Qobustan rayonu), Zəngi çayı (İsmayilli rayonu), İrəvan mahalında - Zəngibasar, Zəngilər, Zəngili, Zəngi çayı kimi "zəngi" komponenti ilə bağlı toponimlərin olması bu toponimin məhz geniş arealda yaşamış, bir yerdən başqa yerə köçmüş böyük və qüdrətli bir tayfanın adı ilə bağlılığından xəbər verir (İsmayılov, 2021, s.85).

Məlum olduğu kimi, "Zəngəzur" termini bir toponim kimi yazılı mənbələrdə XIV əsrdən məlumdur. Bu dövrdə isə təkcə Zəngəzurdə deyil, eləcə də bütün Qafqazda qüdrətli türk-müsəlman ruhu hakim idi.

Zəngəzur tarixinin qədimliyi həm də arxeoloji qazıntılar, aşkar edilən maddi sübutlarla da öz təsdiqini tapır. Azərbaycan ərazisini "Avropanın ən qədim sakinləri" xəritəsinə daxil etdirən Azıx mağarasına yaxın ərazidə yerləşməsi, şimaldan Xocalı - Gədəbəy, şərqdən Quruçay və Köndələnçay, qərbdən Naxçıvan, cənubdan Arazın sağısahil ərazilərindəki zəngin mədəniyyət ocaqları ilə əhatələnməsi Zəngəzurun qədim tarixi keçmişə malik olduğunu söyləməyə əsas verir. Ərazidə xeyli sayda təbii və süni mağaralarda (yerli sakinlər onları «kaha», bəzən isə «daran» adlandırırlar) paleolit dövründən in sanlar yaşamışdır. Bu bölgənin Arazdan sonra ən iri su qaynaqları olan Bərgüşad və Həkərinin axdığı vadilərdə və dağətəyi ərazilərdə bir-birinə yaxın məsafədə yerləşən bu (12) mağara qədim insan məskənləri olmuş, həm də zərdüşlüyün izlərini saxlamış, xalq tərəfindən müqəddəs ziyarətgah sayılmışdılar. Məs; Qubadlıdakı "İçoğuz", "Daşoğuz", "Ağ kaha", "Qara kaha", Xırman yeri, "Maltəpəsi", "Göyqala", "Qalaça", Gavur dərəsindəki mağara, təbii qalalarda aparılmış arxeoloji tədqiqatlarda aşkara çıxarılan tapıntılar eynilə Xocalı Gədəbəy mədəniyyəti üçün səciyyəvidir (Ələkbərli, 2021, s.125).

Orta əsrlər dövründə Zəngəzurdə (yəni Zəngəzura daxil olan ərazilərdə) bir sıra tarixi abidələri süni surətdə saxtalaşdıraraq onları xristian kilsəsi, məbədi adlandırmaqla VII-X əsrlərdə bu diyarda guya ancaq ermənilərin yaşadıklarını sübut etməyə cəhd edilir. Ən qəribəsi budur ki, məbədlərin ermənilərə məxsus olmadığını bildikdən sonra da bunu etiraf etmək istəmir, əksinə, dövlət qoruğu səviyyəsində qeydiyyatdan keçirirlər.

Azərbaycanın tarixşünaslığının əsas mənbələrindən sayılan alban tarixçisi Musa Kalankatlı «Alban tarixi» əsərində Zəngəzur ərazisini «Sisakan» və «Sünik» adlandırmışdır. Zəngəzurun ən qədim adının Sünik olması bir çox mənbələrlə əsaslandırılır və bu adın mənasının qədim türk tayfası olan sakların həmin ərazidə yaşaması ilə bağlı olduğu göstərilir. Cavidan, Babək dövründə xürrəmilər hərəkatının, ərəblərə qarşı savaşların əsas mərkəzlərindən biri Zəngəzur olub (Heydərov, 2016, s.87).

Zəngəzur torpaqları zəngin təbii sərvətlərə malik idi. Sayaddaş dağının qərb və şərq ətəklərində, Havart, Qacaran və Qafan, Atqız, Pirdavudan və Nüvədi kəndləri yaxınlığında mis filizi çıxarılırdı, istehsal, müəssisələri Cənnətdərəsi, var idi. Şahverdiuşağı, Barabatına, I Xalac, Şəhərcik və Bartaz bölgələrində də mis yataqlarının olduğu qeydə alınmışdır.

Zəngəzur bölgəsində yüzlərlə bulaq, kiçik göl, çay, zəngin mineral su ehtiyatları var idi.

Kürdalı yatağı, Daşkənd kəndi, habelə Goruşçay və Bərgüşadın hövzələrində yerləşən bulaqlar, Tatev monastırı yaxınlığındakı Şeytan körpüsü yanındakı İstisu bulağı, Piçənis, Daşkənd və Şıxların turşu bulaqları, Şahverdiuşağının kükürlü bulaqları, Laçının Turşsuyu ətrafda məşhur idi. Bərgüşad, Həkəri, Çavundurçay, Oxçu, Basıqçay və Mehri qəzanın ən böyük su qaynaqları idi.

Əlverişli coğrafi-iqlim şəraiti əkinçiliyi Zəngəzur əhalisinin başlıca qazanc mənbəyi etmişdi. Əkinçilikdə başlıca yeri buğda və arpa tutsa da, mərcimək, kətan, darı və vələmir də əkilirdi. Maldarlıq qəza kənd əhalisinin ikinci başlıca məşğuliyyətini təşkil edirdi. O qədər də sərt olmayan qış, habelə yaylaqların bolluğu bu sahənin geniş inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Zəngəzur qəzası Azərbaycanın məşhur sənətkarlıq bölgələrindən biri idi. Burada xüsusən də ev sənətkarlığı geniş intişar tapmışdı. Kustar sənaye sahələrindən ən çox inkişaf edən xalçaçılıq idi.

1727-ci ilə aid sənədlərdə də 400 evlik bölgə əhalisinin tam əksəriyyəti müsəlman türklərdən, bir qismi daim vergilərdən yayınan, üstlərinə əsgər göndəriləndə isə dağlardakı sığınlaqlara çəkilən, müqavimət göstərən kürdlərdən ibarət idi. Zəngəzurun 18 kəndində ermənilər yaşayırdı. 1874-cü ildə aparılmış kameral təsvirin və quberniya xəzinə palatasının məlumatına görə, 168 dövlət kəndi var idi; 120-də müsəlman, 42 də erməni, 1-də rus, 5-də erməni müsəlmanlar qarışıq yaşayırdı. Zəngəzur qəzasının, demək olar ki, bütün böyük kəndlərində mollaxanalar var idi. 1880-ci illərdə Zəngəzurdə 491 mədrəsə, 21 ibtidai, 6 ruhani məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Ayrı-ayrı imkanlı şəxslər bu məktəblərə maddi, mənəvi yardım göstərirdi (Mustafayev, 2021, s.35).

1828-ci ildən ta bu günə qədər Zəngəzur mahalının taleyinə istiqamət verən vahid bir qüvvə var idi, o da Rus imperiyası. Bu imperiya hansı siyasi quruluşda olsa da, özünün araqarışdırma, müstəmləkə siyasətindən, «ilanı tamam Hüseyn əli ilə tutmaq» ideyasından əl çəkməmişdir.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarının ərazisi Qacarlar İranı və çar Rusiyası arasında bölüşdürüldükdən sonra onun şimal əraziləri, o cümlədən Qarabağ, Zəngəzur bölgəsi Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildi. 1828 - 1917-ci illər ərzində çar Rusiyasının işğal etdiyi Şimali Azərbaycan ərazilərinə ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsi siyasəti həyata keçirildi. Cənubi Qafqaz regionunda daimi möhkəmlənmək məqsədi güdən çar Rusiyasının 1827-ci ildə işğal etdiyi İrəvan və Naxçıvan xanlığının ərazilərində çar I Nikolayın əmri ilə “Erməni vilayəti” adlı yeni inzibati ərazi vahidi yaradıldı. Belə bir inzibati vahidin yaradılmasında əsas məqsəd işğal olunmuş Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqları ərazilərinə Qacarlar İranı və Osmanlı İmperiyasından köçürülən ermənilərin və digər qeyri müsəlman əhalinin hesabına bölgənin etnik mənzərəsinin dəyişdirilməsi, Rusiyaya etibarlı xristian bufer zonanın yaradılması, Qafqazda daimi qalmaq planının tərkib hissəsi idi. Ermənilərin köçürüldüyü ərazilər içərisində Qarabağ xanlığının cənub-qərb hissəsini təşkil edən Zəngəzur mahalı da var idi (Xudiyev, Əmirova, 1998, s.35).

Zəngəzur qəzası 1861-ci ildə yaradıldı, 1867-ci ilin dekabrında yeni yaradılan Yelizavetpol quberniyasının tərkibinə Zəngəzur da qatıldı. Bu qəza quberniyanın ən böyük ərazi-inzibati vahidi olub dörd dairəyə bölünmüşdü: Hacısamli, Əlyanlı, Bərgüşad və Həkəri dairələri. Bu qəzanın mərkəzi Goruş idi. Püsyən mahalı da Zəngəzura qatıldı. 1823-cü ilə aid rus mənbəyində yazılırdı ki, Püsyən mahalı Qafan çayının sahilində yerləşir və Məhəmmədhüseyn sultan tərəfindən idarə olunur. Püsyən mahalı 1840-cı ildə ləğv edilərək Zəngəzur sahəsinə qatılmışdır. Qaraçorlu mahalı da Zəngəzur qəzasına qatılmışdı. Çarizm yerli müsəlman kadrlara bir o qədər də etibar etmədiyindən, xristianlardan rəhbərlər təyin edilirdi. Zəngəzur qəzasının ilk başçısı N.Pivaroviç olmuşdur (Abasov, 1956, s.228).

1874-cü ilin xəzinə siyahıya alınmalarına görə, Zəngəzur qəzasında 168 xəzinə kəndi var idi.

Onlardan 120-i müsəlman, 42-si erməni, 1-i rus və 5-i müsəlman və xristianların birgə yaşadığı kənd idi.

Zəngəzur mahalının azərbaycanlıların qədim və qanuni ata-baba yurdu olmasını sübut edən 5 amil özünü qabarıq göstərir:

1. Zəngəzurun toponimik adları.
2. Zəngəzurun əhalisinin etnik mənsubluğunda Azərbaycan türklərinin üstünlük təşkil etməsi.
3. Azərbaycanı Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan həmişəlik ayırmaq ideyası.
4. Rusiyanın siyasi maraqları.
5. Erməni xisləti (Cavadova, 2002, s.109).

Bir an da olsun, "Böyük Ermənistan" paranoyasından əl çəkmək istəməyən ermənilər öz məqsədlərinə çatmaq üçün, dünya tarixində misli görünməmiş məkrli bir niyyəti - yerli aborigen əhalini, yəni Azərbaycan türklərini kütləvi surətdə məhv etməklə və yaşadıkları yurdlarından qovub çıxarmaqla həmin ərazidə ermənilərin sayca üstünlüyünə nail olmaq və beləliklə, "milli çoxluğun" dövlətini yaratmaq ideyasını reallaşdırmağa başladılar. "Daşnaksütun" partiyası siyasi təbliğat, təşkilatlanma və hərbi hazırlıq işlərini görüb qurtardıqdan sonra, 1905-ci ilin əvvəllərində milli qırğına zəmin yaradan terror və təxribatlara rəvac verdi. Ermənilər 1905-ci il fevralın ilk günlərindən başlayaraq, Bakıda qırğın törətməyə başladılar, çox keçmədən İrəvanda iğtişələr kütləvi xarakter aldı, Naxçıvan və Zəngəzur erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına məruz qaldı.

Zəngəzur və Qarabağın faciəli tarixində rus və ingilislər xüsusi rol oynamışlar. 1889 - 1890-cı illərdə Qarabağ məsələsində Çar Rusiyasının ikiüzlü siyasətini 1919-cu ildə ingilislər davam etdirirdi: onlar sözdə Azərbaycanı müdafiə etsələr də, əslində Ermənistanın və Zəngəzurun general qubernatoru X.Sultanov Azərbaycanın o vaxtkı hökumətinin maysmaq və ləng siyasətini, ingilislərin, erməniləri dəstəkləməsini, qədim və çox əhəmiyyətli region olan Zəngəzurun əldən getməsini görür, haray çəkirdi: «Lazımi tədbir görülməsə, bölgədə nələr gözlənilir:

1. Ermənilərin Zəngəzurda irəliləməsi və Dağlıq erməniləri ilə birləşməsi və onların pulla, döyüş sursatı ilə təchiz olunmaları;
2. Müsəlman rayonlarında anarxiya;
3. Köçərilərin bütünlüklə oradan təcrid olunmaları;
4. Qarabağın itirilməsi ehtimalı» (Nazim, 2025).

Zəngəzur Ermənistanə verildikdən sonra bir il ərzində Zəngəzurdakı əksər yaşayış məntəqələrində sovet hökumətinin yerli strukturları formalaşmağa başladı. Zəngəzurda beş ilə yaxın bir müddətdə azərbaycanlıların qətlinə fərman vermiş, qanını tökmüş, sonradan Sovet ordusunun qırmızı şapkasını geymiş Dronun və Njdenin quldur dəstələri də tədriclə çəkilib getdilər. 1922-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq, Zəngəzurda, eləcə də Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR-nin sərhədlərində əmin-amanlıq, sakitlik bərpa olunmağa və dinc həyat yavaş-yavaş öz axarına düşməyə başlamışdı. Bu sakitlikdən istifadə edən Zəngəzurun didərgin düşmüş azərbaycanlıları Ermənistan hökuməti tərəfindən göstərilən hər cür müqavimətə və maneçiliyə, qoyulan bəzi qadağalara baxmayaraq, tədriclə, hissə hissə, yüz əzab-əziyyətlə öz doğma yer-yurdlarına dönməyə başladılar (Calalova, 2025, s.327).

Zəngəzur azərbaycanlılarının öz ata-baba yurdlarından deportasiyası, qaçqın düşmələri nə qədər çətin və ağır bir proses idisə, onların geriye dönüşü də o qədər çətin və mürəkkəb, o qədər də ağır bir proses idi. Geriyə qayıdanlar üçün dövlət tərəfindən heç bir təminat və yardım yox idi. Qaçqınların geriye dönməsi prosesi pərakəndə şəkildə, nə Azərbaycan hökuməti tərəfindən, nə də Ermənistan hökuməti tərəfindən heç bir nəqliyyat vasitəsi, maddi köməklik, siyasi dəstək almadan

həyata keçirilirdi. İnsanlar ailə-aile, tayfa-tayfa, nəsil-nəsil hərə özünün imkanı daxilində əldə etdiyi nəqliyyat vasitəsinə (bu nəqliyyat vasitəsi adətən ailələrin malik olduğu - at, öküz, inək, ulaq kimi ev heyvanlarından ibarət idi) özlərinin az-çox qoruyub saxlaya bildikləri yataq, geyim və məişət əşyalarını yükləyərək Vətənə doğru gəlirdilər (Уруд , 2024).

Azərbaycanlılar öz torpaqlarına, Zəngəzurdakı kəndlərinə qayıtdıqda bir sıra çətinliklərlə, problemlərlə üzləşdilər. Onların ilk üzləşdikləri çətinlik ondan ibarət idi ki, kəndlərdəki evlərinin əksəriyyəti yandırılmış, dağıdılmış, talan edilmişdi. Bağlar tar-mar olunmuş, meyvə ağacları kəsilib yandırılmış, qurudulmuşdu. Bununla yanaşı, az-çox salamat qalmış evlər də, əsasən dağ kəndlərindən köçüb daha yaxşı şəraitdə yaşamaq arzusunda olan ermənilər tərəfindən tutulmuşdu. Həmin erməniləri kənddən çıxarmaq bir problem idi (Рустамовой-Тоғиди). Həmin ermənilərlə birgə həyat, yaşayış tərzini qurub, yəni düşməni ilə bir kənddə, bir obada məskunlaşıb yaşamaq başqa bir problem idi. Dağıdılmış evini-eşiyini təzədən tikmək və heç bir maddi vəsait olmadan tikmək, dövlət tərəfindən, o cümlədən Azərbaycan hökuməti tərəfindən heç bir yardım görmədən bu şəraitdə məskunlaşmaq, doğrudan da, çox çətin, çox ağır bir problem idi. Məhz bu ağırlıq, bu çətinlik səbəbindən Zəngəzurdan deportasiya olunmuş, 1918-ci ildə Zəngəzurdan dədə-baba torpaqlarından qaçqın düşmüş insanların böyük əksəriyyəti, təxminən 4/5 hissəsi geriye dönmədi (Qasımlı, 2022).

Aparılan təhlil göstərir ki, Zəngəzur qədim dövrdən etibarən Azərbaycanın ayrılmaz tarixi-coğrafi bölgəsi kimi formalaşmışdır. Onun zəngin təbii şəraiti, qədim mədəniyyəti, türk mənşəli toponimləri və əhalisinin etnik tərkibi bu bölgənin Azərbaycan tarixində mühüm yer tutduğunu sübut edir.

Beləliklə, Zəngəzurun tarixi inkişafının öyrənilməsi yalnız regional deyil, ümumilikdə Azərbaycan tarixinin daha dərinəndən araşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

### Ədəbiyyat

1. Quliyev, M. (2005). Zəngəzur., Bakı, Nurlan. 504 s.
2. İsmayılov, B. (2021). Məhəllələr, Tayfalar, Ailələr; Qərbi Azərbaycan, Vedibasar mahalı, Xalisa kəndi.- Bakı, Elm və təhsil, 591 s.
3. Ələkbərli, Ə. (2021). Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz: İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş Azərbaycan abidələri Bakı, c. 1. 233 s.
4. Heydərov, N. (2016). Zəngəzur dağlarında, Bakı, Şərq-qərb, 243s.
5. Mustafayev, Ş. (2021). İrəvan xanlığının Osmanlı dövləti ilə əlaqələri: monoqrafiya. Bakı, Elm və Təhsil
6. Xudiyev, Ş., Əmirova, F. (1998). İtirilmiş torpaqlar, itirilmiş sərvətlər: Zəngəzur, Göyçə mahalı, Bakı, Elm, 104 s.
7. Abasov, Ə. (1956). Zəngəzur: I kitab. Bakı, 572 s.
8. Cavadova, Z.Ə. (2002). Şimal-Qərbi Azərbaycanın əhali tarixi və tarixi demoqrafiyası: XIX əsrin əvvəlləri 70-ci illəri. Bakı, Altay, 192 s.
9. Mustafa, Nazim. (2025). Qərbi Azərbaycan: faktlar, sənədlər, reallıqlar. Bakı, Orxan
10. Calalova, L. (2025). Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycan siyasəti: tarixi və siyasi varislik. Bakı, Elm və təhsil, 545 s.
11. Musa Urud (2024). "Zanqezur. İz dalekoqo proşloqo do naşix dneý», Baku.

12. Solmaz Rustamovoy-Toqidi «Karabax-Zanqezur 1918 q. Azerbaydjanskie proqramı v dokumentax»
13. Qasımlı, M. (2022). K istorii peredaçi Zanqezura Armenii. Jurnal «Nasledie», №114. Moskva

**Daxil oldu: 31.03.2026**

**Qəbul edildi: 21.05.2026**